

Değerlendirme Makalesi Review Article

Tasavvufun Teşekkül Sürecine Yeni Yaklaşımlar: Başer, Karamustafa ve Green Örnekleri*

Abdullah Taha Orhan**

*Bugün tasavvufun ismi var, hakikati yok;
oysa eskiden hakikati vardı ama ismi yoktu.
Ebü'l-Hasan el-Büşencî (ö. 348/959)*

Giriş

Türkiye’de tasavvufun akademik bir disiplin olarak kabul görmesinden bu yana yapılan akademik üretimin daha ziyade tasvirî çalışmalardan ibaret ve metin neşrine yönelik olduğu bilinmektedir. Bununla beraber tasavvuf tarihinin belirli dönemlerinin tasvir düzeyinde dahi yeterince ele alınmadığı da bir gerçektir. Bu dönemlerin başında hicrî ilk dört asır yani tasavvufun teşekkül dönemi gelir. Metin neşri ve tercümeleler açısından dahi yeterince üzerinde durulmayan bu dönemin sûfi/müellif, eser ve fikir haritaları çıkarılmadan tasavvufun oluşumunu tam mânâsıyla idrak etmek mümkün görünmemektedir.¹

Oryantalistlerin tasavvufa dair çalışmaları ilk önce tasavvufun kökenini anlamaya yoğunlaşmışken² ülkemizde henüz bu sorun ciddi olarak ele

* Yazının ilk taslağını okuyup kıymetli önerilerde bulunan M. Enes Topgül’e müteşekkirim.

** Ar.Gör., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tasavvuf Anabilim Dalı.
ORCID 0000-0001-5055-4712 abdullahtaha@gmail.com

1 Akademik tasavvuf çalışmalarındaki tasvirî eğilime karşı nitelikli bir eleştiri sunan ve analitik/kavramsal yaklaşımlara olan ihtiyacı dile getiren bir çalışma için bk. Tan, “Mikro Sosyal Bilimlerin Birikimi Tasavvuf Araştırmacısına Ne Söyler?”, s. 47-52.

2 Oryantalistlerin tasavvufun menşesine dair ortaya koyduğu teorilerin derli toplu bir özeti için bk. Knysh, “Historiography of Sufi Studies in the West”. Batıda tasavvuf araştırmalarının geldiği nokta hakkında bir fikir vermesi için bk. Buehler, “Researching Sufism in the Twenty-first Century”.

alınmamıştır. Halen genel kabul gören zühd dönemi, tasavvuf dönemi ve tarikatlar dönemi şeklindeki dönemlendirme de sorgulanmalı ve yeni araştırmalar ışığında gözden geçirilmelidir.

Erken dönemin anlaşılması için şüphesiz öncelikle eldeki materyalin gün yüzüne çıkarılması elzemdir. Yeni keşifler, neşirler ve tercüme yapıldıkça büyük resmin muğlak olan parçaları daha belirgin hale gelecektir. Söz gelimi erken dönem ricalinden, hakkında çok şey bilmediğimiz Ebû Halef et-Taberî'nin (ö. 470/1077 civarı) tasavvufî âdâba dair eseri *Selvetü'l-ârifin ve ünsü'l-müştâkin*'in sadece birkaç sene önce tahkikli neşri yapılmış,³ fakat henüz akademik çalışmalarda kullanılır ve referans verilir hale gelmemiş, eser analitik/kavramsal ve bağlamsal okumalara tâbi tutulmamıştır. Yine Ebû Halef'in çağdaşı bir sûfî müellif olan Ebû'l-Hasan es-Sîrcânî'nin (ö. 470/1077) *Kitâbü'l-Beyâd ve's-sevâd* adlı tasavvufî âdâba dair eserinin de yakın sayılabilecek bir zamanda tahkikli neşri yapılmıştır.⁴ Bunlardan çok daha önce ortaya çıkarılıp İrfan Gündüz tarafından ilim dünyasına kazandırılan Hargûşî'nin (ö. 406/1015-16) *Tehzîbü'l-esrâr*'ı⁵ da önceki iki eser gibi henüz büyük resimdeki yerini bulamamış, öncesi ve sonrasıyla karşılaştırmalı okumalara konu olmamıştır.

Yaklaşık dört asırlık bir süreci ve Gazne'den İşbiliye'ye çok geniş bir coğrafyayı ilgilendiren tasavvufun teşekkül sürecini elbette münferit çalışmalarla kuşatmak mümkün değildir. Ancak bu dönem ve coğrafyaya dair yapılacak her çalışma, bu büyük inşada bir tuğla mesabesinde olacaktır. Bu denli büyük bir çalışmanın yapılabilmesi ise ancak inter-disipliner bir bakış açısı ve muhtelif dillerdeki kaynakların olabildiğince kullanılmasıyla mümkündür.

Bu kısa yazıda, son dönemde tasavvufun teşekkül sürecine dair farklı bakış açıları sunan üç esere değinilip önemine binaen ilki daha detaylı olarak ele alınacak, her biri yer yer karşılaştırmalı olarak kısaca tanıtılacak ve alana yaptıkları katkıya dikkat çekilecektir.

Bahsi geçen kitapların ilki Hacı Bayram Başer'in *Şeriat ve Hakikat: Tasavvufun Teşekkül Süreci* adlı eseridir. Bu çalışma hicrî ilk dört asrın tasavvufî birikimini kavramsal düzeyde bir okumayla bağlamına yerleştirmeyi

3 Eserin tahkikli neşri için bk. Taberî, *Selvetü'l-ârifin*.

4 Eserin iki neşri bulunmaktadır (bk. Sîrcânî, *el-Beyâz ve's-sevâd; Sufism, Black and White*).

5 *Tehzîbü'l-esrâr*'ın İrfan Gündüz tarafından gerçekleştirilen ilk tahkiki (bk. *Ebû Sa'd el-Hargûşî [Zamamî - Hayatı - Eserleri] ve Tehzîbü'l-esrâr*) neşredilmeyip tez olarak kalmış, eser sonrasında başka bir araştırmacı tarafından neşredilmiştir (*Tehzîbü'l-esrâr*, nşr. Muhammed Ali).

başararak özellikle tasavvufi fikirlerin ve kavramların gelişimini kronolojik olarak takip etme imkânı sunan dikkat çekici bir çerçeve çizmektedir.⁶

İngilizce aslı 2007 yılında yayımlanmış ve teklif ettiği tasavvuf tarihi yazısıyla çok daha fazla ilgiyi hak etmiş olmasına rağmen Türkiye’de akademik dolaşıma pek girmeyen, Türkçe’ye de ancak geçtiğimiz yıl kazandırılan bir diğer çalışma ise Ahmet T. Karamustafa’nın *Tasavvufun Oluşumu*⁷ adlı eseridir.

Son olarak ele alacağımız çalışma ise yine bir tarih çalışması olsa da inter-disipliner bir bakış açısına sahip olan, Nile Green’in *Sufism: A Global History* adlı kitabıdır. Temelde Karamustafa’nın tarih yazımı metodunu paylaşıp da globalizasyon olgusunu merkeze alan bir bakış açısıyla yazılan bu eser de alana dair yeni yaklaşımları ve soruları gündeme getirmektedir.

Bir Dönemlendirme Denemesi: Eleştiri, Kriz, Uzlaş

Başer’in *Şeriat ve Hakikat*’i tasavvufun bir İslâm ilmi olarak gelişimini, hicrî ilk dört asrı üç döneme ayırarak ele almaktadır: eleştiri, kriz ve uzlaş dönemleri. Yazar bu orijinal dönemlendirmeyi çok keskin tarihler belirtmeden yapsa da akıcı bir kurgu içinde kronolojik bir seyir takip etmektedir. Fakat yine de esere biraz daha tarih yazımsal bakış açısı kazandırılması iyi olabilirdi. Nitekim Karamustafa ve Green’in eserleri tasavvufu zaman ve mekân bağlamlarına yerleştirme noktasında *Şeriat ve Hakikat*’ten bir adım önde görünüyor.

Şeriat ve Hakikat’in başarısı temelde tasavvufun bir ilim olarak gelişimini ontolojik ve epistemolojik düzlemde göstermesinden kaynaklanıyor. Diğer iki eserde ise tasavvufun kavramlarına yönelik bu tarzda derinlikli bir okuma bulmak mümkün değil. Nitekim onlar daha çok bir ilim olarak tasavvuftan ziyade, sosyotarihsel bir olgu olarak tasavvufun oluşumunu izah etmeye odaklanıyor.

Kitap temelde tasavvufu bir din ilmi yapan ana problemiğin şeriat-hakikat ilişkisi olduğu iddiasını taşımaktadır. Nitekim bu sorunsal kitabın başlığına da taşınmıştır. Eserde izlenen ana kavramsal temalardan biri de bir din ilmi olarak tasavvufun Sünnî, Şâfiî-Eş’arî çizgide geliştiğidir. Eserin sunduğu dönemlendirme teklifi hayli orijinaldir. Buna göre sûfîlerin ilk olarak sosyal hayattaki yozlaşmaya karşı tenkitleri “eleştiri aşaması”nı,

6 Eserin tezinin, yine müellif tarafından yapılan muhtasarı niteliğindeki öz bir anlatımı için bk. Başer, “Teşekkül Döneminde Tasavvuf”.

7 İngilizce orijinali için bk. Karamustafa, *Sufism*.

teşekkülünü tamamlamış diğer Sünnî İslâm ilimleriyle uyumlu bir biçimde var olma çabası ve ilk nazarî eğilimler “kriz aşaması”nı, tasavvufun diğer ilimlerle telif edilerek kendi dilini oluşturduğu dönem ise “uzlaşma aşaması”nı teşkil etmektedir.

Eserde yer alan dikkat çekici argümanlardan biri “tasavvufun gerçekte bir ‘zühhd eleştirisi’ şeklinde teşekkül ettiği”dir (s. 20). Bu argüman şimdiye kadar alışık olduğumuz, tasavvufun zühhd hareketinden neşet ettiği yönündeki okumayı temelinden sarsıyor. Green’in eserinde de başarılı bir şekilde savunulan bu görüş, “aslında sûfilerin ilk zâhidlerin devamcısı değil, bilakis rakipleri olduğu” argümanını güçlendiriyor.⁸

Eserin erken dönem tasavvuf tarihi okumalarına önemli bir katkısı da *seyyidü't-tâife* Cüneyd-i Bağdâdî'nin (ö. 297/909) tasavvufun bir ilim olarak teşekkülündeki yerini ve özellikle *el-Lüma'* müellifi Serrâc'ın (ö. 378/988) sonraki süreçte Cüneyd'i şerhederek tasavvufun terminolojisini belirlemedeki başat rolünü somut bir biçimde göstermesidir. Öyle ki kitapta kendisine en çok atıf yapılan isimler Cüneyd ve Serrâc'dır. Aristo'dan itibaren İslâm ulemâsınca da hüsnükabul gören bir görüş olarak bir ilmin ilim olabilmesi için gerekli görülen mevzû, mesâil ve mebâdî'in tasavvuf için de belirlenmiş olması ve bunun teşekkül sürecinde meydana gelen yüzleşmelerle temellendirilmiş olması eseri bundan sonraki tasavvuf araştırmaları için vazgeçilmez kılan hususiyetlerden biridir.

Tasavvuf Okumalarında Mekân Bağlamı: Bağdat ve Horasan

Başer'in eserinde yaptığı Bağdat merkezli okuma (s. 24), Karamustafa ve Green'in Horasan okumalarıyla tamamlanmaktadır. Üç eser arasında birbirini tamamlama açısından bu tutarlılık üç yazarın doğru okumalar yaptığını düşündürmektedir. *Şeriat ve Hakikat*'in giriş bölümünde müellifin yöntem olarak en çok istifade ettiği birkaç eseri sayarken Karamustafa ve Green'in eserlerini de sayması bu açıdan manidardır.

Eserinin ilk bölümünde zühhd kavramının gelişimini ve bu meydana gelişen *kitâbü'z-zühhd* literatürünü ele alan Başer, zühhdün o dönemde en geniş anlamıyla dindarlık tanımı olduğunu tespit eder.⁹ Bu alışageldik “terk”

8 Green'in ifadesi şöyledir: “So rather than seeing the Muslim ascetics as the natural forebears of the Sufis, we may be better off seeing them as their competitors”, *Sufism*, s. 20.

9 Bu açıdan Feryal Salem'in zühhd üzerinden tasavvufun Sünnî bir ilim olarak ortaya çıkışını ele aldığı eserindeki temel argümanla örtüşür (bk. *The Emergence of Early Sufi Piety*, özellikle s. 105-10).

anlamından oldukça farklı bir zühd tarifidir ve bu açıdan özel olarak dikkate alınmaya değerdir. Eser boyunca tasavvufun Hz. Peygamber'e dayanan bir gelenek, Sünnî bir kimlik olduğunu vurgulayan Başer bu bölümde yazımları üçüncü asırda yoğunlaşan *kitâbü'z-zühd*lerin sonraki dönemde gelişecek tasavvufî literatürün öncüsü olduğunu gösterir (s. 59). Burada önemli bir tespit de yapar müellif: "Bu literatürün (*kitâbü'z-zühd*ler) ortaya çıkmasının en önemli sebebi, dinî ilimlerin alan ayırımlarına gitmeleriyle ahlâk alanının sahipsiz kalmasıdır" (s. 64). Bu tez kitabın sonuna kadar işlenmeye devam edecek ve tasavvuf ilminin mevzuunun ahlâk olduğu tespitine dayanak olacaktır.

Başer'in tasavvuf tarih yazımına yaptığı en önemli katkılardan biri edep kavramından hareketle III. (IX.) asrın başlarında dahi tasavvufun kurumsal bir yapıya kavuştuğunu, şeyh-mürîd ilişkileri, intisap, dergâh âdâbı gibi konularda yerleşik uygulamaların olduğunu belirtmesidir. Buradan hareketle yazar, tarikat yapılarının ortaya çıkışına dair mevcut söylem olan VI. (XII.) asırdan itibaren teşekkül ettikleri iddiasının yeniden sorgulanması gerektiğine dikkat çeker (s. 107).

Sûfilerin ilk nazârî ve epistemolojik eğilimlerini ele alan Başer, teşekkül sürecinde gelişen nefis, ruh, insan, tevhid, bilginin imkânı vb. konulardaki teorileri de inceler. Eserin genel önerisini en çok ilgilendiren konu ise bilginin imkânı meselesidir. Tasavvufun diğer İslâm ilimleri arasında kendine meşru bir yer edinmesini sağlayan şeyin geliştirdiği bilgi teorisi olduğunu vurgulayan Başer, eylemden doğan bir bilgi, ya da başka yollardan edinilen bilgiyi amelle insanın özümseyerek kendinin hale getirdiği bir bilgi türü olarak *marifet* kavramının gelişimi üzerinde titiz bir şekilde durmuştur. Burada sûfileri fıkıh ve kelâm âlimlerinden ayıran yönün bilgi ve eylem arasında kurdukları ilişki olduğu söylenebilir. Tam da bu noktada tasavvufun, diğer dinî ilimler yoluyla elde edilen/üretilen bilginin ahlâkla/eylemle kesinleştirilmesini sağladığı tespitini yapan Başer, tasavvufun bu yolla diğer ilimlere bir alternatif olmaktan ziyade kendini diğer ilimleri tamamlayan bir ilim olarak geliştirdiği tespitini yapar (s. 164). Fakat burada da ilimler arası hiyerarşi olup olmadığı sorunu gündeme gelir. Sûfiler tasavvufu diğer ilimlere üstün görmekteler midir? Eğer öyleyse tasavvufun tamamlayıcı değil, öncelikli ilim olması, diğerlerinin tamamlayıcı olması gerekir. Burada ise şeriat-hakikat, nübüvvet-velâyet ikilemlerinin sûfilerin bu soruya verecekleri cevabı belirleyici olduğunu söyler Başer. Bu ikilemleri, tasavvufun varoluş mücadelesinin de temel aksları olarak tespit eder (s. 167-68).

Başer'in yaptığı ezber bozucu tespitlerden biri de *keşf*in niteliği meselesidir. Yaygın kanaatte *keşf* bir bilgi edinme metodu olarak algılanırken, Başer

erken dönem eserlerinden delillerle *keşfin* aslında bir metot olmaktan ziyade “tahkik edilmesi gereken bir veri” olduğu sonucuna ulaşır (s. 212). Bu, şu açıdan da önemlidir: sûfiler şeriat-hakikat ikilemini, -*keşf* örneğinde olduğu gibi- edinilen bilginin Kur’ân-ı Kerim’den ve sünnetten delil getirilerek doğrulanması gerektiği sonucuna ulaşarak çözüp; tasavvufun din ilimleri arasına girmesini ve diğer ilimlerle uzlaşmayı sağlayacaklardır (s. 216).

Eserin “Uzlaş: Sünnî Tasavvufun Fıkh-ı Bâtın Olarak Teşekkülü” başlıklı son bölümünde Başer, tasavvufun artık tedvin edilmiş bir ilim olarak mevzû, mesâil ve mebâdî’ini tespit eder. Bu bağlamda “haller ve makamlar” tasavvufun mesaili olarak, “tasfiye ve istinbat” ise yöntemi olarak belirlenir. Burada istinbatın, Serrâc’a atıfla “Kitap ve sünnete zâhirde ve bâtında *ittibâ eden* tahkik ehline, *zikir ve amelleri sebebiyle* Allah’ın gizli mânaları onların kalplerine açması” olarak tarifi de dikkate değerdir (s. 244).

Başer’in *Şeriat ve Hakikat*’i, tasavvufun, öncelikle temeli Hz. Peygamber’e dayanan bir gelenek ve sonrasında da fıkıh ve kelâm gibi bir din ilmi olarak teşekkülünü kavramsal düzeyde ele alıp ontolojik ve epistemolojik gelişimini kavramlar üzerinden takip etmeyi başarmış, hicrî ilk dört asrı bu anlamda eleştiri, kriz ve uzlaş dönemleri şeklinde dönemlendirerek orijinal bir tasnif ortaya koymuştur. Tasavvufu, “mevzuu ahlâktaki değişim (*hal, tahavvül*), mesâilî haller ve makamlar (*ahval ve makamat*), yöntemi ise pratik bakımdan *tasfiye* ve *tezkiye*, teorik bakımdan ise *istinbat* ve *tahkik* olan bir din ilmi” (s. 298) olarak ortaya koyması eserin en büyük başarısıdır.¹⁰

Velâyetten Vilâyete Tarihselci Bir Tasavvuf Okuması

Tasavvufun Oluşumu adlı eserinin amacını “tasavvufu doğru tarihsel bağlamına yerleştirmek için süregelen çabalara katkı sunmak” (s. xii) şeklinde ifade eden Karamustafa, “Bağdat-merkezli” bir okuma yapmaktadır. Ona göre tasavvuf önce Bağdat’ta neşet edip, “Bağdat sûfilîği” şeklinde diğer coğrafyalara; İran, Orta Asya, Horasan, Mâverâünnehir ve Endülüse kadar yayılan, oralarda gelişen diğer “mistik” akımları etkisi altına alan bir olgudur.¹¹

Başer ve Green’e nazaran daha kronolojik ve coğrafyayı merkeze alan bir seyir takip eden Karamustafa, açıktan ifade etmese de tasavvufun bir sosyal

¹⁰ Döneme dair okumalarda bir başvuru kaynağı olması umulan *Şeriat ve Hakikat*’in Arapça ve özellikle de İngilizce’ye tercümesi dünya literatürüne katkı sağlamasını temin edecektir.

¹¹ Karamustafa’nın tasavvufu mistisizmle özdeş olarak kullandığının altı çizilmelidir. Tasavvufun mistisizm olarak alınamayacağına dair karşıt argümanlar için bk. Green, *Sufism*, s. 20-23; Salem, *The Emergence of Early Sufi Piety*, s. 136-37.

olgu olarak teşekkülünde zühd-tasavvuf-tarikat dönemi şeklindeki yaygın tasnife ana hatlarıyla uygun bir tablo çizmektedir. Bu söyleme göre önce Bağdat'ta zühd merkezli ve şehirli entelektüel elitlerin bir hareketi olarak ortaya çıkan tasavvuf, oluşan yazılı literatürün de katkısıyla Bağdat dışına taşarak başta Horasan olmak üzere diğer coğrafyalardaki mistik akımları etkisi altına almış, onları yönlendirmiştir. Sonraki süreçte bu hareket, ortaya çıkan veli kültü ve sosyal anlamda maddî otoriteyi de (*vilâyet*) tazammun eden mânevî otoritenin (*velâyet*) etrafında hankah merkezli bir kurumsallaşma meydana gelmesiyle tarikatları ortaya çıkarmış ve şehirde olduğu gibi kırsalda da etkili olmaya başlamış bir sosyotarihsel fenomendir.

Eserinde, üretilen tasavvufî bilginin Bağdat'tan diğer bölgelere intikalini mühim bir tema olarak işleyen Karamustafa, Green ve Başer'de de rastladığımız üzere tasavvufun bir gelenek haline gelişini de vurgulamaktadır. Geleneğin inşasında öncelikle sûfî menâkıbnâmeleri ve terâcimi önem arzeder. *Hilyetü'l-evliyâ'* müellifi Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin (ö. 430/1038), "sûfileri kendi gelenekçi dindarlık tasavvuruna yerleştiren ve böylece, deyim yerindeyse onları sahiplenmek isteyen bir hadis râvisi olarak" (s. 114) tasvir etmesi bu açıdan önemlidir.

Bağdat ve Horasan tasavvufu ayırımına dikkat çeken Karamustafa, IV. (X.) asırda tasavvufun Horasan merkezli mistik bir akım olan melâmetîliği "yuttuğunu", daha doğru bir ifadeyle melâmetiyyenin artık kendine tasavvuf altında bir meşruiyet alanı açtığını zikreder (s. 81). IV ve V. asırlarda üretilmiş tasavvuf literatürünün kronolojik bir listesini (s. 105-9) ortaya dökmesi ise eserin alana basit ama önemli bir katkısıdır.

Karamustafa, tasavvufun teşekkülünde Şâfiî-Eş'arî çizginin önemini, Başer'de olduğu gibi vurgulanmıştır. Fakat Başer'den farklı olarak Karamustafa tasavvufun Kuşeyrî ve Hücvirî tarafından Şâfiî-Eş'arî ekolün yanı sıra Hanefî-Mâtürîdî ekollerle de aynı eksene yerleştirildiğini (s. 136) ekler. Yine dikkat çeken bir tespit, Green'in de eserinde vurguladığı, tasavvufun şehirli ve çoğulcu karakteridir.¹²

Tasavvufun tarikatlar şeklinde kurumsallaşmasına da müstakil bir bölüm ayırarak değinen Karamustafa, aslında Cüneyd'den itibaren karizmatik sûfilerin etrafında birtakım cemaatlerin teşekkül ettiğini (s. 143) ifade eder. Buna karşılık, yazarın Cüneyd'de atfedilen tasavvufî âdâb diyebileceğimiz sekiz şartı onun değil, ilk defa Necmeddin-i Kübrânın (ö. 618/1221) formüle ettiği (s. 151) görüşünde olduğu da belirtilmelidir.

12 Tasavvufta çok farklı görüşlerin bir arada barındırıldığına dair bir örnek için bk. Karamustafa, *Tasavvufun Oluşumu*, s. 130-33.

Dolayısıyla Karamustafa'nın tarikat âdâbının oluşmasını biraz daha ileri bir tarihe götürdüğü söylenebilir.

Veli kültü bağlamında ricâlü'l-gayb terminolojisinin gelişimine dikkat çeken Karamustafa, süreç içerisinde bu kültürün popüler dindarlığın temel unsurlarından biri haline geldiğini söyler. Bu noktada müellifin Mağrip tasavvufuna dair bir esere¹³ atıfla, "Allah'a metafiziksel yakınlık anlamındaki (velâyet) ile yeryüzünde sıradışı bir güç ve otoriteye sahip olma anlamındaki velilik (vilâyet)" şeklinde bir ayırımı gitmesi ve bu ikisinin süreç içerisinde örtüştüğünü söylemesi dikkat çekicidir. Nitekim İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) öncesi tasavvufta bu tarz bir dünyevî/uhrevî velâyet ayırımına rastlanmamaktadır. Sonraki dönemde yapılan velâyet ve vilâyet ayırımları ise daha çok mutlak ve nisbî velâyetlerin tefrik edilmesi içindir.¹⁴

Karamustafa'nın velâyet kavramını bu şekilde bir tasnife tâbi tutması, çizdiği büyük resimde bu fikrin edindiği merkezî yer açısından da önemlidir. Nitekim ona göre;

Sûfî velilik anlayışıyla popüler velilik anlayışı arasındaki bu kaynaşmayla birlikte tasavvuf tedricen, sadece şehirli orta ve üst-orta sınıfları cezbeden bir dindarlık biçimi olmaktan çıktı ve politik elitlerden şehir merkezlerindeki işçilere ve kırsal alandaki köylü ve göçebelere kadar modern öncesi İslâm toplumunun tüm sosyal dokusuna nüfuz etmeye başladı (s. 173).

Dinamik Bir Gelenek Olarak Tasavvuf

Green'in *Sufism: A Global History*¹⁵ adlı eseri milâdî 800'lerden 2000'lere kadar tasavvuf tarihini ele alsada burada sadece, bu yazının konusu bağlamında tasavvufun teşekkül sürecini irdelediği birinci bölüme temas edilecektir. Green eserine özellikle Batı'da son zamanlara kadar kabul görmüş tasavvufun klasik çağının ardından gerilemeye geçtiğini imleyen gerileme

13 Bk. Cornell, *Realm of the Saint*, s. XXXV. Bu eserde kavramın varlığına en erken VI. (XII.) asırdan delil getirilebilmesi dikkat çekicidir. Dolayısıyla "vilâyet" şeklinde bir kavramsallaştırmanın erken döneme ve özellikle de Bağdat ya da Horasan'a atfedilmesi mümkün görünmemektedir.

14 Nebilerin velâyetinin velâyet, velilerin velâyetininse vilâyet olarak tanımlanmasına Alâüddeve-i Simnânî'den (ö. 736/1336) bir örnek olarak bk. *Çihil Meclis*, s. 172 (Bu esere dikkatimi çektiği için Kübra Zümrüt Orhan'a müteşekkirim).

15 Eser hakkında genel bir değerlendirme için bk. Çavuş, "Sufism: A Global History", s. 159-64. Green'in bu eseriyle alana yaptığı önemli bir katkısı, "global" bakış açısidir. Tasavvufun her dönem ve bölge için müstakil olarak değerlendirilmesi gereken bir gelenek olduğunu ifade eden ve tarih boyunca tasavvufun dinamizmine dikkat çeken Green, modern dönemle birlikte tasavvufun inhitat ya da çöküşe değil, globalizasyonla birlikte kendi gelişim sürecinde yeni bir evreye geçtiğine vurgu yapmaktadır.

paradigmasına karşı çıkararak başlamaktadır. Eserin iddiası tarihin her bir dönemine tasavvuf noktainazarından eşit değer atfederek bir araştırma gerçekleştirilmek şeklinde belirlenmiştir.

Green'in vurgulu bir şekilde işlediği temel argümanlarından biri tasavvufun bir mistisizm pratiği olmaktan ziyade bir "gelenek" olarak anlaşılabilir. Giriş bölümünde bu konuya detaylı olarak eğilen Green tasavvufu bir sosyotarihsel olgu olarak, tarihsel bağlamında ve çoğunlukla güç ilişkileriyle irtibatlandırarak anlatmaya çalışmaktadır. Bu açıdan Karamustafa'nın eseriyle amaç noktasında örtüşür. Her ne kadar tarihsel bağlamı anlamaya çalışan bir eser olsa da Green'de de dönemlendirme hususunda katı bir tutum olmadığı müşahade edilmektedir. Eserin bölümleri kabaca 800-1100,¹⁶ 1100-1400, 1400-1800, 1800-2000 yılları arasına taksim edilmiştir.

Eserin temel argümanı, sûfi geleneğin erken orta dönemde, Hz. Peygamber'in sünnetinin içselleştirildiği ve kurumsallaştırıldığı halkalarla aynı halkalarda inşa edildiğidir (s. 11). Bu aslında bir diğer boyuttan, Başer'in ve dolaylı olarak temas ettiğimiz Feryal Salem'in, tasavvufun Sünnî bir ilim olarak tezahürü tezleriyle ortaklaşan bir bakış açısı sunmaktadır.

Sûfi: Şehirli, Entelektüel, Elit

Karamustafa gibi tasavvufun şehirli karakterini tespitle eserine başlayan Green, tasavvufun menşesine dair tartışmalara temas ederek "etkilenme" ve "dış etki" tezlerine eleştirilerle devam etmektedir. Bu noktada yazarın önemli bir tespiti olarak tasavvufun zühd hareketinin devamcısı olmak yerine sûfilerin zâhidlere rakip olarak ortaya çıktıkları şeklindeki argümanı zikredilmelidir. Başer'in yaptığı "geniş anlamda zühd-dar anlamda zühd" ayrımı bu sorunu çözebilir kanısındayız. Yani Green'in burada bahsettiği sûfilere rakip olan "asetik" zâhidler zühdü dar anlamda ele alıp pratiğe geçirenler, tasavvuf geleneğinin öncüsü olan zâhidler ise zühdü geniş anlamda Sünnî dindarlık ve ahlâk modeli olarak yaşayanlar şeklinde anlaşılabilir. Dolayısıyla tasavvufun, bütün ahlâkî değerleri içinde barındıran bir dindarlık formu olarak zühd fikrinin devamcısı olduğu inkâr edilemez bir gerçektir.

Tasavvufun yazılı kültürle vazgeçilmez ilişkisini tespit eden Green, sûfilerin temelde Kur'ânî terminolojiyi kullanarak eserler ürettiğini söylemektedir (s. 26). Ancak bu noktada kutsal metinlerin o dönemde nasıl okunduğu sorusunu da sormaktadır. Ona göre kutsal metinler birer bilgi/anlam nesnesi olmaktan

16 Giriş bölümünde 800 denilse de aslında birinci bölümün başlığı 850 şeklindedir. Girişte bir sehiv olduğu söylenebilir.

ziyade mânevî açılımları tetikleyen lafızlar olarak okunmaktadır. Sûfilerin zikri de bu bağlamda anlaşılmalıdır (s. 28). Devamında Green, III. (IX.) asırda Bağdat'ta yaşayan sûfilerin, sadece yüce mânevî tecrübelerine dayanan öğretilere sahip olan mistikler değil, fakat aynı zamanda dönemin önemli ilmî tartışmalarına katkıda bulunan entelektüeller oldukları noktasına dikkatleri çekmektedir (s. 38). Sonraki süreçte sûfilerin şehrin entelektüel eliti arasında yer almasının, tasavvufun zaman ve mekân bağlamında yayılmasındaki etkisine de vurgu yapmaktadır (s. 42). Yazılı kültür de özellikle bu açıdan önemlidir.

Farklı bölgelerde ortaya çıkan müstakil mistik hareketlerin hepsinin tasavvuf olarak adlandırılmasının sakıncasına değinen yazar, Karamustafa'ya benzer şekilde, Irak tasavvufunun diğer mistik ekolleri potasında erittiği şeklinde bir argüman öne sürer (s. 44). Bununla beraber, Irak tasavvufu ile Horasan melâmetiyyesi ve Nişâbur hakîm hareketleri farklı ekoller olsa da başlangıç itibarıyla zikir, semâ gibi pratiklerde ortaktır. Bu noktada Green, bu bölgelerin *lingua francası* olarak Arapça'nın etkileşimdeki rolünü hatırlatmaktadır. Yazara göre tasavvuf her ne kadar Bağdat'ta başlasa da Horasan'a ulaştıktan sonra orada mevcut melâmetiyye ile farklı bir renge bürünmüş ve sonra tekrar Batı'ya "başka bir şey" olarak dönmüştür (s. 54). Green eserinin tasavvufun oluşum sürecine ayrılmış bu ilk bölümünü hankahların ve veli kültürünün -Karamustafa'ya benzer şekilde- ortaya çıkmasıyla tasavvufun kurumsallaşmasını ilişkilendirerek tamamlar. Özetle Green'e göre öncelikle II. (VIII.) asırda Bağdat'ta mistik bir hareket olarak ortaya çıkan tasavvuf, Kur'an-ı Kerim'den ve hadisten aldığı terminolojiyle kendine ilim çevrelerinde yer edinmiş, şehirli entelektüel elit sûfilerin metin üretimleriyle mekân ve zaman boyutunda ilerlemiş, ardından evliya kültürünün de ortaya çıkışı sayesinde alt sınıflara ve kırsal bölgelere de tesir etmeye başlamış bir sosyotarihsel fenomendir.

Sonuç

Tasavvuf araştırmalarında şimdiye kadar görece ihmal edilmiş bir dönem olan teşekkül dönemi üzerine son zamanlarda mühim çalışmalar ortaya konmuştur. Yeni keşfedilen ve tahkikli şekilde araştırmacıların istifadesine sunulan yazma eserler ile Doğu'dan ve Batı'dan dilimize kazandırılan tercüme çalışmalarının sunduğu veriler, teklif ettiği hipotezler ve öne sürdüğü iddialar ışığında tasavvufun teşekkül sürecine ilişkin var olan paradigmanın sorgulanması gerekmektedir.

Bu bağlamda Hacı Bayram Başer'in *Şeriat ve Hakikat*'i önerdiği orijinal dönemlendirme denemesi ve tasavvufun teşekkül sürecini kavramsal düzeyde analiz ederek fikrî gelişim aşamalarını göstermesi açısından mevcut paradigmaları sorgulamak için önemli bir çıkış noktası olacaktır. Eserin ilk defa ülkemizde ve dilimizde yayımlanmış olması da Türkiye akademisi için önemli bir avantajdır. Yanı sıra, Batı'da şimdiye dek tasavvuf tarihine yoğunlaşmış çalışmalarıyla tanınan Ahmet T. Karamustafa (*Tasavvufun Oluşumu*) ve Nile Green'in (*Sufism: A Global History*) eserleri özellikle ufuk açıcıdır.

Tasavvufun teşekkül süreci, burada alana katkıları kısaca özetlenen mezkûr eserler gibi inter-disipliner çalışmalara devam edilmesiyle biraz daha gün yüzüne çıkacaktır.

Bibliyografya

- Alâüddeve-i Simnânî, *Çihil Meclis yâ Risâle-i İkbâliyye*, nşr. Emîr İkbâlşah Sîstânî - Necîb Mâyil-i Herevî, Tahran: İntişârât-ı Edîb, 1366hş.
- Başer, Hacı Bayram, *Şeriat ve Hakikat: Tasavvufun Teşekkül Süreci*, İstanbul: Klasik, 2017.
- Başer, Hacı Bayram, "Teşekkül Döneminde Tasavvuf", *İslam Düşünce Atlası*, ed. İbrahim Halil Üçer, İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017, I, 279-87.
- Buehler, Arthur F., "Researching Sufism in the Twenty-first Century: Expanding the Context of Inquiry", *Bloomsbury Companion to Islamic Studies*, ed. Clinton Bennett, New York: Bloomsbury Academic, 2013, s. 93-118; Türkçe tercümesi için bk. "Yirmi Birinci Yüzyılda Tasavvuf Araştırmaları: Tetkik Bağlamını Genişletmek", trc. Mehmet Atalay, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 31 (2015): 193-226.
- Cornell, Vincent J., *Realm of the Saint: Power and Authority in Moroccan Sufism*, Austin: University of Texas Press, 1998.
- Çavuş, Cennet Ceren, "Sufism: A Global History", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 32 (2014): 159-64.
- Green, Nile, *Sufism: A Global History*, Oxford: Wiley-Blackwell, 2012.
- Hargûşî, Ebû Sa'd, *Ebû Sa'd el-Hargûşî (Zamanı - Hayatı - Eserleri) ve Tehzîbü'l-esrârî*, nşr. İrfan Gündüz (doçentlik tezi), Marmara Üniversitesi, 1990;
- Hargûşî, Ebû Sa'd, *Tehzîbü'l-esrâr fî usûlî't-tasavvuf*, nşr. Muhammed Ali, Beyrut: Darü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1427/2006.
- Karamustafa, Ahmet T., *Tasavvufun Oluşumu*, çev. Nagihan Doğan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017; İngilizce orijinali için bk. *Sufism: The Formative Period*, Edinburgh: Edinburgh University, 2007.
- Knysh, Alexander, "Historiography of Sufi Studies in the West", *A Companion to the History of the Middle East*, ed. Youssef M. Choueiri, Malden: Blackwell Publishers, 2005, s. 106-31.

- Salem, Feryal, *The Emergence of Early Sufi Piety and Sunnı Scholasticism: 'Abdallāh b. al-Mubārak and the Formation Sunnı Identity in the Second Islamic Century*, Leiden: E.J. Brill, 2016.
- Sırcānı, Ebū'l-Hasan Ali b. Hasan, *el-Beyāz ve's-sevād min hasāisi hikemi'l-ibād ve ni'meti'l-mürıd ve'l-murād*, nřr. Muhsin Pürmuhtār, Tahran: Müessese-i Pejūheři-yi Hikmet ve Felsefe-i İrān, 1390hř.
- Sırcānı, Ebū'l-Hasan Ali b. Hasan, *Sufism, Black and White: A Critical Edition of Kitāb al-Bayād wa-l-Sawād*, nřr. Bilal Orfali - Nada Saab, Leiden: E.J. Brill, 2012.
- Taberı, Ebū Halef, *Selvetü'l-ārıfın ve ünsü'l-müştākın = The Comfort of the Mystics: A Manual and Anthology of Early Sufism*, nřr. Gerhard Böwering - Bilal Orfali, Leiden: E.J. Brill, 2013.
- Tan, Nedim, "Mikro Sosyal Bilimlerin Birikimi Tasavvuf Araştırmacısına Ne Söyler?", *APJIR: Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi = Academic Platform Journal of Islamic Research*, 1/2 (2017): 47-52.